

पंडीत दिनदयाल उपाध्याय एकात्म मानवदर्शन व शैक्षिक चिंतन

डॉ. सौ. वसुधा वि. देव
शासकीय अध्यापक, महाविद्यालय
अकोला.

“समाजाच्या प्रगतीसाठी प्रोत्साहक व आवश्यक असेल ते ते सर्व करणे आवश्यक आहे. जुन्या व्यवस्थांचा लय होत आहे. म्हणून अश्रु ढाळण्याची गरज नाही वा नविन रचना स्विकारण्याला विचकण्याचे कारण नाही. मात्र हे करतांना आमच्या परंपरेतून विकसीत झालेल्या आमच्या समाजाच्या वैतन्ययुवत अंतस्तत्वाचे पोषण होत आहे. ह्या गोष्टीची काळजी मात्र घेतली पाहिजे” श्री गुरुजीच्या ह्या वाक्यात पं. दिनदयाल उपाध्याय ह्याची दृष्टी आपणास आढळते. हिन्दु जीवनदृष्टी ही युगानुकूल असावी ह्या दृष्टीकोनातून एकात्म मानव दर्शन ह्या संकल्पनेचे आजचे प्रयोजन आपण मानले पाहिजे. हिन्दु तत्वज्ञाना बाबत हा प्रागतिक दृष्टीकोन पंडीतजीनी मांडला. मुळातच ही संकल्पना मांडण्याची आवश्यकता ही पंडीतजीना भासावी ह्यातच त्यांचे स्वरी दृष्टी समावली आहे. आजची परिस्थिती लक्षात घेता त्यांचे हे द्रष्टेपण सिध्द झाल्या शिवाय रहात नाही.

२१ व्या शतकात आपण आलो आणि आपले जीवनाची प्रमाणके बदलली. विकासाच्या संकल्पना बदलल्या. धर्म, अध्यात्म, संस्कृती, राष्ट्र, राष्ट्रभावना ह्या सगळ्याच संकल्पना बदलल्या आणि एक नवीन जीवन प्रणालीचा आम्ही स्विकार केला जी जीवनप्रणाली कोठेतरी पाश्चात्यीकरणाने डागाळली आहे. आधुनिकतेच्या नावाखाली होणारी मूल्याची नितीमत्तेची ढासळण, विकासाच्या नावाखाली होणारी अधोगती, भौतिक विकासासोबत अध्यात्मिकतेचा -हास ह्या सर्व वास्तव बाबींचे चटके आज आम्हाला बसत आहेत. भारतीय स्वातंत्र्य आता ६२ व्या वर्षात पदार्पण करणार पण स्व-या अर्थाने आपण स्वातंत्र्याचा अर्थ जाणला आहे असे वाटत नाही. केवळ पाश्चिमात्य विकासाच्या संकल्पनांच्या आधारे आपल्या देशाचा विकास साधण्याचा आपण प्रयत्न केला पण ह्या विकासाच्या प्रत्येक टप्प्यावर येतांना मागे काय काय राहून गेले हे पाहण्याचे भान आम्हाला राहिलेच नाही. विकास विषयक विविध सिध्दांत आपण वापरून पाहिले त्यातून वरवर वाटणारा विकास झाल्या सारखा आभास निर्माण होण्या इतपत आम्ही विकास केला नव्हे २०२० च्या महासत्ता भारताचेही आम्ही स्वप्न पाहिले. मुळातच प्रत्येक राष्ट्राची स्वतःची एक प्रकृती असते. स्वतःच्या प्रकृतीनुसारच स्वतःचा विकास करून घ्यायचा असतो. इतरांच्या प्रकृतीने आपला विकास होणार नाही. विकासाची परिणामे जी पाश्चात्य राष्ट्रांना लागू आहेत ती आम्हाला लागू असुच शकत नाही आणि म्हणूनच विकासाच्या स्वतःच्या संकल्पनेचाच वापर आपल्याला करावा लागेल. विकासाच्या संकल्पनांचा प्रश्न जेव्हा येतो तेव्हा मग आपली दृष्टी वळते ती हिन्दु जीवनदर्शना कडे. आज जागतिक स्तरावर अनेक संस्कृती निर्माण झाल्या काळाच्या ओघात त्यांचे अस्तित्व नाहीसे झाले. पण अनेक संकटांना तोंड देत

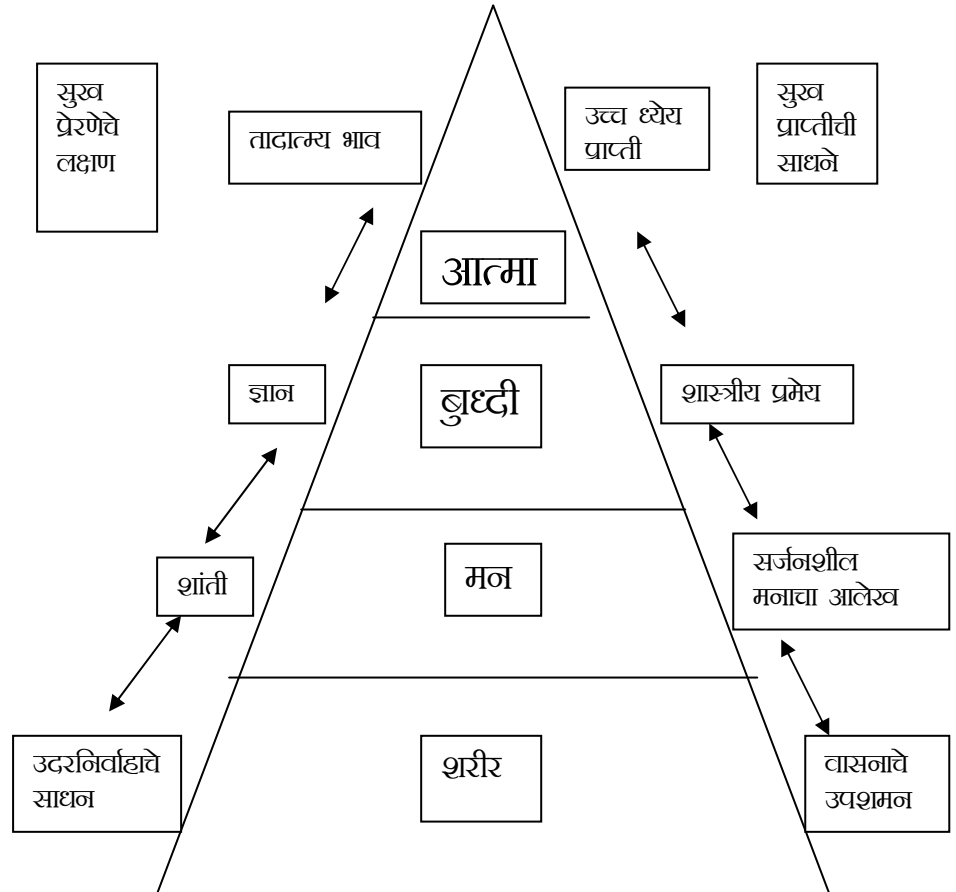
आजही हिन्दु संस्कृती सामर्थ्यानिशी उभी आहे. ह्यातच हिन्दु जीवन दर्शनाचे सत्व आहे. असे म्हणावे लागते आणि म्हणूनच विकासाच्या कोणत्याही संकल्पनेचा विचार करतांना ती अमलात आणतांना आपल्या आंतरीक सत्वाचा आपल्याला विचार करावा लागतो त्याच सोबत वैश्विक स्तरावर असणा-या परिस्थितीचे भान ठेवून त्याची विकित्साही करावी लागते. पण त्याच सोबत वैश्विक वास्तव व आंतरिक सत्व ह्यांच्यातील समन्वयाची भूमीकाही महत्वाची ठरते. पश्चिमी संस्कृतीच्या लाटेत मानवी व्यक्तीमत्वाची प्रतिष्ठा लोकशाही निष्ठा, नैतिकता, समता, इत्यादी सांस्कृतिक मूल्यांचे महत्त्व हे समाजाला वाटेनासे झाले. कर्तव्यावर आधारीत असणा-या संस्कृतीच्या विसर पडला व त्या ऐवजी अधिकारावर आधारीत कर्तव्याच्या संकल्पनेचा स्विकार आम्ही केला. अनेक पाश्चात्य भोगवादी संकल्पनांना समाजमानाने स्विकृती दिल्यामुळे निश्चीतपणे आमच्या मूल्य व्यवस्थेवर आघात होत आहे त्यामुळे मानवाचे मानवी भावनांचेच आज यांत्रिकीकरण झाले आहे की काय हे वाटण्याइतपत भयावह परिस्थिती आज जागतीक खेड्यात निर्माण झाली आहे त्यामुळेच की काय भौतिक वादात लडबड लेले पाश्चात्य सुध्दा आज आत्मचिकित्सा करू लागले आहेत. प्रत्येक देश पर्याय शोधात मग्न आहेत. पश्चिमेच्या अनुसरणाने राष्ट्रात ज्या अनेक समस्या उभ्या केल्या त्यावर निश्चीत पणे पर्यायी उपाययोजना शोधण्याची वेळ आता आली आहे पण ही योजना विश्वकल्याणाच्या दृष्टीकोनातून तर असावीच पण त्याच सोबत आपली अस्मिता व स्वत्व टिकवणारी सुध्दा असावी. शिवाय ह्या व्यवस्थेला वैश्विक वास्तवाचा विचार करावा लागेल. तसेच आपली प्राचीन जीवन दृष्टी सनातन जीवन दृष्टीची विकित्सा करून त्याचे आधुनिक संदर्भ पहावे लागतील. ह्याचाच अर्थ प्राचीन मूल्यांना आधुनिक संदर्भात आपल्याला समाजासमोर आणावे लागेल व ह्यासाठी एक समर्थ संस्कार यंत्रणेचाही विचार करावा लागेल आणि मग ह्यासाठी वळावे लागते ते हिन्दु जीवन दृष्टीकडेच. ह्याचे कारण हिन्दु जीवन दृष्टी ही केवळ व्यापकच आहे असे नाही तर ती सर्व समावेशकही आहे. श्री. पंडीतजीनी प्रामुख्याने जो विचार केला तो हाच की सनातन जीवन दृष्टीतील शाश्वत व परिवर्तनीय तत्वाचा विवेक हा महत्वाचा आहे. एवढेच नाही तर ह्या परिवर्तनीय तत्वाचे पुर्णव्यवस्थापन करून प्राचिन मूल्याची आधुनिक परिभाषा ठरवून बदलत्या काळानुसार त्यातील काही तत्वावरिल भर आपणास कमी करावा लागेल हा सर्व विचार करून श्री पंडीतजीनी जी व्यापक संकल्पना मांडली तोच आजच्या चर्चेचा विषय आहे. “एकात्म मानव दर्शन” ही संकल्पना मांडून श्री. पंडीतजीनी शैक्षणिक तत्वज्ञानात एक मोलाची भर टाकली आहे. शैक्षणिक तत्वज्ञान हा शब्द वापरतांना अर्थात दोन बाबींचा विचार ह्यात महत्वाचा ठरतो व तो म्हणजे पं. दिनदयाल उपाध्याय ह्यांची “एकात्म मानव दर्शन” ह्या संकल्पनेची तात्विक बाजू व संकल्पनेची प्रात्याक्षिक बाजूचा विचार सुध्दा त्यांनी व्यापकतेने केलेला आहे.

एकात्म मानव दर्शन संकल्पना तात्विक पार्श्वभूमी :-

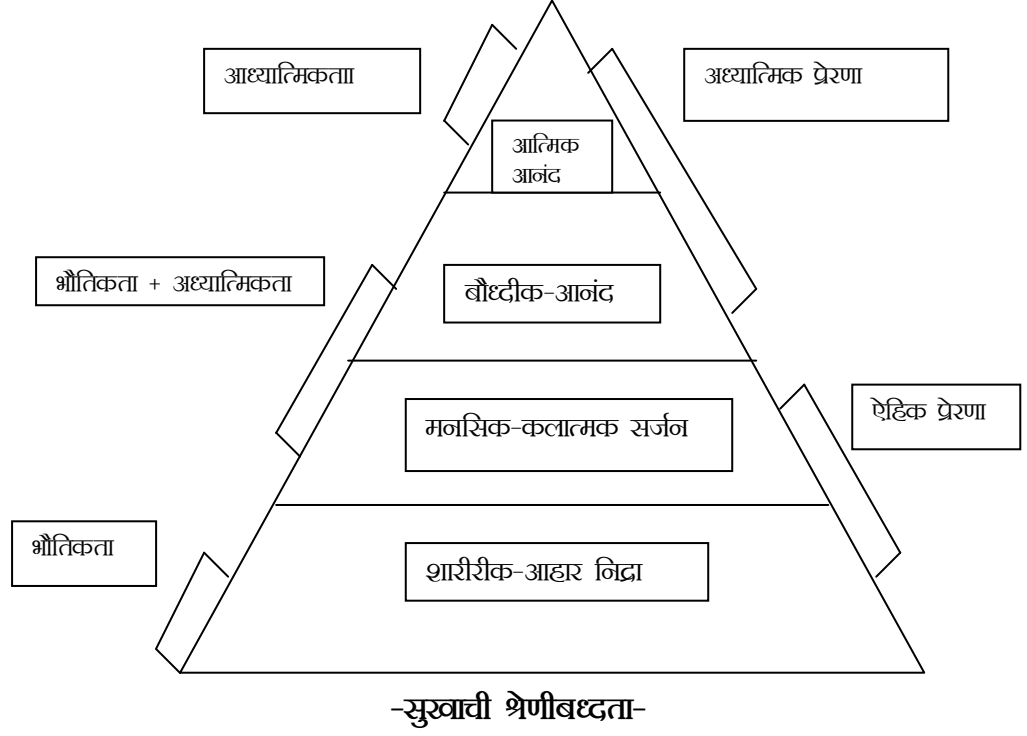
एकात्म मानव दर्शन संकल्पनेची मुळ प्रेरणा ही हिन्दु जीवन दृष्टी आहे ह्यापुर्वीच म्हटल्याप्रमाणे हिन्दु तत्वज्ञान हे केवळ व्यापकच नाही तर सर्वसमावेशक आहे ती एक सनातन जीवन दृष्टी आहे. हिन्दुत्वाला मर्यादा नाही ऋषींचे तत्वज्ञान

म्हणजे हिन्दुत्व ही संकल्पना आपण स्विकारली तर सर्व विचार संप्रदाय हे हिन्दुत्वाचेच एक भाग आहे. फक्त काळानुसार काळाच्या मागणीनुसार ते विचार प्रवाह उदयाला आले व बाहेर पडल्या सारखे आज आपल्याला वाटतात. ह्याचे महत्वाचे कारण हिन्दु जीवनदृष्टीची वैश्विक एकात्मता अर्थात ह्या संपुर्ण विश्वाच्या मुळाशी एकच तत्व विद्यमान आहे. एकच चैतन्य अखील सृष्टीतून व्यक्त होते आहे. जे तत्व माझ्यात आहे. तेच तत्व सर्व चराचर सृष्टीत व्यापून राहिले आहे व ह्या दृष्टीने विचार केला तर मीच ह्या सर्व सृष्टीत अभिव्यक्त होत आहे. आणि म्हणून ह्या अखिल विश्वात एक प्रकारचा आंतरिक सहसंबंध आहे. हिन्दु तत्वज्ञानाची ही जीवनदृष्टी अतिशय व्यापक आहे. आत्मिक स्तरावरील ही विश्वैक्याची संकल्पना हिन्दु दृष्टीने प्रदान केली आणि त्या मुळेच हे विश्व म्हणजे एकाच चैतन्याची अभिव्यक्ती आहे अशी धारणा जेव्हा पक्की होते तेव्हा ह्या अखील विश्वाकडे पाहण्याचा मानवाचा दृष्टीकोन बदलून जातो. कारण अखिल घटकाचे मूलतत्त्व एकच चैतन्य आहे हा विचार मानवाला मानवाशी, निसर्गाशी, समाजाशी एकत्र बांधून ठेवतो. ह्या संपुर्ण विश्वात मानवाचे स्थान त्यांच्या व्यक्तीमत्वाचे स्वरूप व त्याचे विश्वव्यापारातील इतर घटकांशी असणारे नाते, मानवाचे अंतीम ध्येय काय आहे? व ते प्राप्त करण्याचे साधन काय? माध्यम काय? हे चारही मुद्दे कोणत्याही जीवन दृष्टीची चिकित्सा करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण आहेत. हिन्दुजीवन दृष्टीचा विचार केल्यास मानवी व्यक्तीमत्वाच्या चार मितीचा विचार हिन्दु जीवन दृष्टीत आढळतो. मानवी व्यक्तीमत्वाचे हे चार स्तर असल्याने मानवाची सुरवाची प्रेरणाही चतुर्विध असते. ही बाब पुढील आकृतीवरून लक्षात येते.

मानवाचे चतुर्विध व्यक्तीमत्व

हया चारही प्रेरणा पुर्तीचा आनंद वेवेगळा राहु शकत नाही तर हया चारही घटकांचा मेळ म्हणजे मानवी व्यक्तीमत्व आहे. कारण एकाच घटनेचा आनंद हा चारही स्तरावर वेगळा असेल पण तो परस्पर संबधी असेल ही बाब पुढील आकृती वरून अधिक स्पष्ट होते.

मानवाची ही सुखाची प्रेरणा ही मुलतः अध्यात्मिक आहे मानवाच्या हया चार मितीचा मेळ म्हणजेच त्याचे व्यक्तीमत्व आहे. सुखाच्या हया श्रेणीबद्ध विवेचनात वरच्या श्रेणीपासून मिळणारा आनंद हा अधिक काळ टिकणारा व आत्मिक आनंद असतो. हा आत्मिक आनंदाचा परिघ कमाकमाने वाढत जातो व मानवाचे पुढील सहसंबंध प्रस्थापीत करून त्याला अखंड आनंदाची अनुभूती प्राप्त करून देतो. व हा मानवी अध्यात्मिकतेचा परिघ मग व्यक्ती, समाज, निसर्ग असा विस्तारत जातो व तो चैतन्याप्रत पोहचु शकतो. हयाचाच परिणाम म्हणुन मानव हा समाज व निसर्ग हयांच्याशी एकरूपता अनुभवु लागतो व व्यक्तीजीवन, समाजजीवन, सृष्टीव्यापार यांच्यातील एकात्मतेची प्रचिती मग मानवाला येऊ लागते. हया एकात्मतेची प्रचिती मानवला अखंड आनंद प्रदान करून जाते. पुढील आकृती वरून ही बाब अधिक स्पष्ट होते.

एकदा चैतन्याची अनुभूती आली की मानवाच्या व्यक्तीमत्वाचा परीघ हा अधिक व्यापक बनतो व त्याला अखंड आनंदाची अनुभूती येते व जीवनाचे अंतीम ध्येयजर कोणते असेल तर ते हेच आहे की परिपूर्ण, अखंड, निरामय, शुध्द सुख देणारी अध्यात्मिकता प्राप्त करणे. वैयक्तिक आत्मिकते पासून वैश्विक आत्मिकते पर्यंत मानचा आत्मिक विकास होऊ शकतो.

वरिल आकृतीचे निरीक्षण केल्यास वैयक्तीक आत्मिकतेकडून वैश्विक आध्यात्मिकते कडे जाणा-या हया प्रवासात काही आंतरिक सहसंबंध निर्माण होतात ते पुढील प्रमाणे.

१. व्यक्ती व समाज :-

“एकोहम बहुस्याम” ही सृष्टी निर्मितीच्या मुळाशी असणारी प्रेरणा आहे. मानवाच्या जाणीवेचा परिघ जसजसा व्यापक होत जातो तसतशी अधिक व्यापक पातळीशी एकरूप होण्याची एक नैसर्गिक ओढ मानवाच्या मनात असते. कुटुंब परिसर समाज हया स्वाभाविक प्रेरणांचा तो स्विकार करतो परिणामी जी गटबंधने निर्माण होतात. त्यात एक प्रकारचा जैविक सहसंबंध निर्माण होतो. जे चैतन्य तत्व मानवामध्ये आहे तेच चैतन्य तत्व समाजातही विद्यमान असल्याने मग समाजालाही मानवाप्रमाणेच व्यक्तीमत्व प्राप्त होते. हा संबध अवयव-अवयवी हा असतो आणि त्या प्रमाणे केवळ व्यक्तीचे अवयव म्हणजे व्यक्तीमत्व होत नाही तर हयात अवयवांच्या माध्यमातून होणारी अभिव्यक्ती हे व्यक्तीचे व्यक्तीमत्व निर्धारित करते.

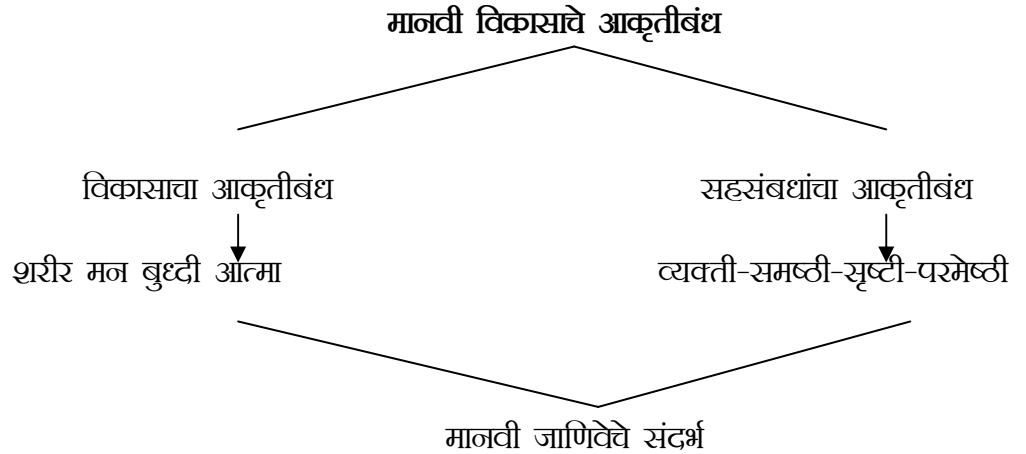
२. व्याक्ती व निसर्ग :-

जाणीवेचा परिघ अधिक व्यापक झाल्यावर मानवाचा सहसंबंध निर्माण होतो तो निसर्गाशी व निसर्गातील मानवेतर सृष्टीशी त्याचा सहसंबंध प्रस्थापीत होतो. चैतन्यातील अद्वैत भावना हा हया संबधाचा मुळ पाया असल्याने सृष्टीतील अनेक घटकांशी त्याचे आत्मिक नाते प्रस्थापीत होते. सृष्टीतील हे संबध परस्परवलंबी, परस्पर पुरक आहेत. परस्परचे धारण पोषण करणारे आहेत. माणुस व जीव सृष्टी हयाचा परस्पर सहसंबंध, हया बाबत मानवाला जाणीव होते मानव व निसर्गातील चैतन्य तत्व हे एक तर आहेत पण मानव हया सृष्टी व्यापाराचा एक अंश आहे त्यामुळेच मानव व निसर्ग हयांच्यात जैविक सहसंबंध आहे ही धारणा दृढ होते आणि म्हणुनच भारतीय संस्कृतीत नैसर्गिक संसाधनाचा वापर करण्याबाबतचे असे संकेत आहेत की जेणेकरून निसर्गाच्या पुनानिर्माणाच्या कार्यात बाधा उत्पन्न होणार नाही.

३. व्यक्ती व वैश्विक अधिष्ठान :-

व्यक्ती-समाज-निसर्ग हयांच्यात एकमेव चैतन्य तत्वाची अनुभूती आल्यावर मात्र हया संपुर्ण विश्वाच्याच मुळाशी चैतन्य तत्व विद्यमान आहे ही अनुभूती मानवाला होते. त्याचा जाणीवेचा परिघ हा व्यापक सर्वसमावेशक होतो व तो चैतन्याप्रत पोहचू शकतो व हयातुन आनंदाची प्राप्ती होते व हा आनंद अखंड निरामय असतो.

वरिल सर्व विवेचनावरून मानवी विकासाचे दोन आकृती बंध तयार होतात.

वरिल सर्व स्तरावर आत्मिक परिघ विस्तारल्यामुळे मग देहाचे नियंत्रण होते. आणि म्हणुनच हे विश्व म्हणजे वरिल बाबीमधील संघर्षावर आधारीत रचना नसुन सर्व घटकामधील एकात्म जैविक संबधामुळे परस्पर समन्वय परस्पर पुरकता व सहकार्य हयावर असधारीत ती वैश्विक व्यवस्था आहे (cosmos) वरिल सर्व घटकात

संतुलन साधणे आवश्यक आहे व ह्या बाबी समाजिक स्तरावर जाणे ही काळाची गरज आहे :- हे संतुलन पुढील प्रमाणे

१. ऐहिकता व आध्यात्मिकता मेळ :-

आजची समाजाची परिस्थिती ही भीषण आहे. मानवाची ऐहिकता ही भोगवादातून व्यक्त होत आहे तर अध्यात्मिकता ही अवडंबरातून व्यक्त होत आहे. पण ह्या दोहोमध्ये संतुलन निर्माण व्हायला हवे.

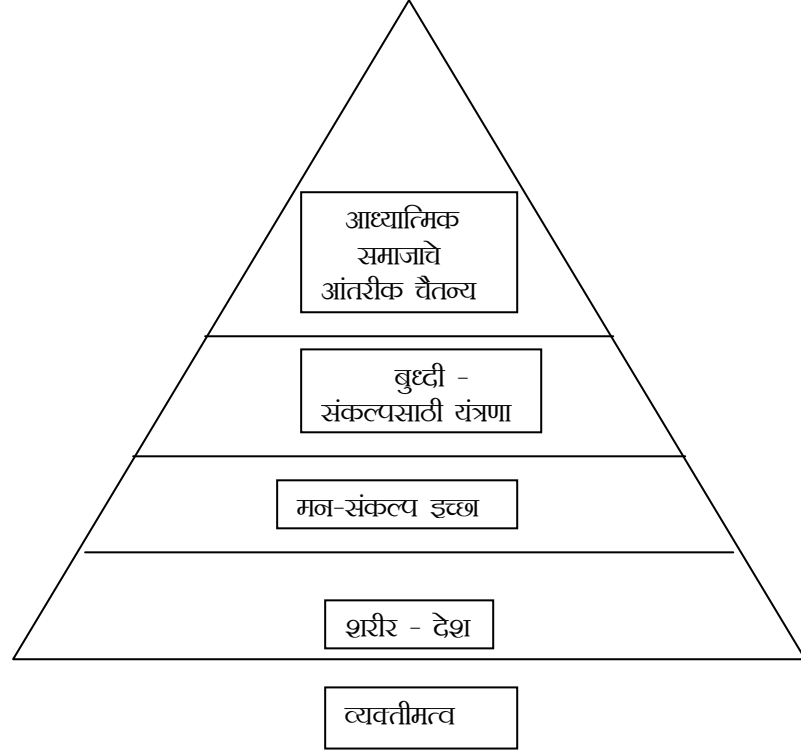
२. वैयक्तिक सामाजिक संतुलन :-

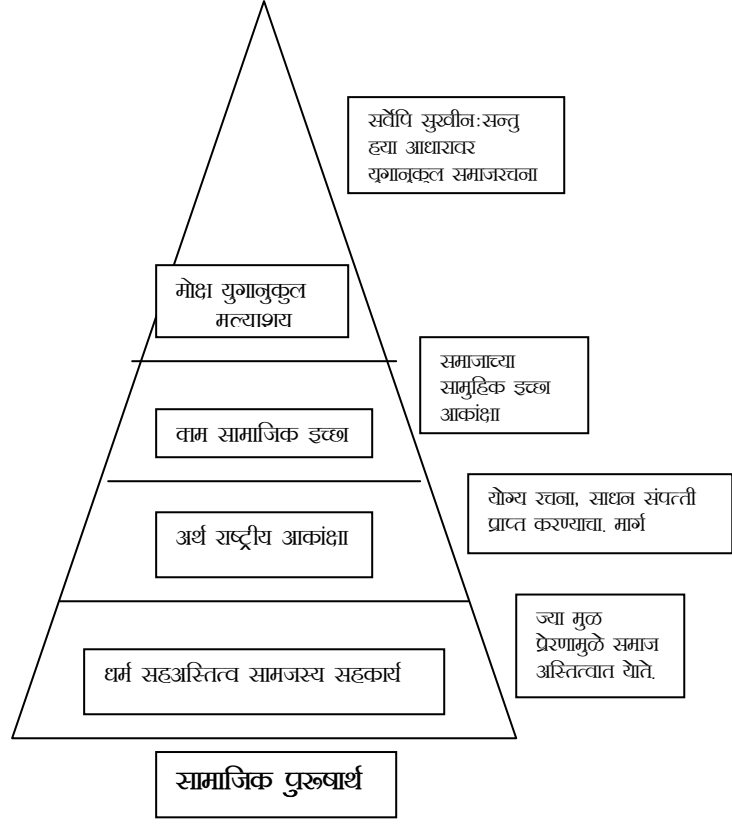
मानवाच्या आत्मिक जाणीवेचा परिघ जसजसा वाढतो तसतसा त्याचा समाजाशी जैविक संपर्क प्रस्थापीत होतो. पण ह्या संबधामध्ये संतुलन असावे केवळ आत्मभावनेशीच निगडीत राहून चालणार नाही तर आत्मिक भावनेतून सामाजिक बांधीलकी जोपासल्या गेली पाहिजे. कालौघात अनेक विचारप्रवाह समाजात निर्माण झाले व ह्यात व्यक्तीध्येय व समाजध्येय ह्यात तफावत निर्माण झाली. ह्याचे महत्वाचे कारण काही विचारप्रवाह हे व्यक्ती केंद्री आहेत तर करही विचारप्रवाह हे समाजकेंद्री आहेत. समाजरचना ह्या उद्दिष्टानुसार सातत्याने बदलत राहते. पण हिन्दु जीवनदृष्टी ह्या दोघात संतुलन साधते. व्यक्ती सुखासाठी समाजस्वास्थाची गरज आहे तर आदर्श समाजासाठी व्यक्तीने आपले सुखोपभोग हे समाजहिताच्या मर्यादित राखले पाहिजे हा विवेक हिन्दु जीवनदृष्टीने स्विकारला आहे कारण व्यक्ती व समाज हा संबध अवयव - अवयवी असा आहे. त्या अनुषंगाने सहकार्य, सहसंवेदना, सामाजिक न्याय ह्या बाबत सकारात्मक दृष्टीकोन निर्माण करण्याची आवश्यकता आहे. ह्यासाठी व समाजामध्ये जैविक संबध राखण्यासाठी संस्कार यंत्रणा व माध्यमे कार्यक्षम करावे लागतील. समाजाच्या अवयवात कमतरता आली असेल व समाज अधु झाला असेल तर ह्या क्षतिपूर्तीचा प्रयत्न इतरांनी केला पाहिजे. पण नेमके भारतात जे घडले ते असे की भारतात सामाजिक बांधीलकी निर्माण झाली नाही त्यामुळे राष्ट्रीय भावना समाजात निर्माण झाली नाही वास्तविक समान सांस्कृतीक घटक, समान मूल्यव्यस्था, नैतिकतेचे समान निकष हा आपल्या राष्ट्रीयत्वाचा पाया आहे. हा पाया पाश्चात्यांचा नाही "समान संस्कृतीचे पाईक म्हणुन आम्ही एक आहोत" ह्या आत्मिक बंधातून विकसित होणा-या राष्ट्रीय भावनेची कास आपण धरयला हवी.

मानवेतर सृष्टीशी जैविक एकात्मता :-

हिन्दु जीवनदृष्टी निसर्गात व मानवेतर सृष्टीत सुध्दा चैतन्यतत्व पाहते आणि म्हणुनच तत्वज्ञानाने तसेच संत साहित्यातून सुध्दा पर्यावरणाबाबत अद्वैत साधण्याचा प्रयत्न केलेला आपणास आढळतो आणि म्हणुन पर्यावरणाचा -हास होणार नाही इतपतच त्याच उपभोग घेण्याची जीवनदृष्टी हिन्दु तत्वज्ञानाची आहे पण आता हे नाते सामाजिक पातळीवर नेरून समाजाकडूनच हा प्रयत्न आता व्हायला हवा केवळ शासकीय पातळीवर त्याचा विचार करून आपणास भागणार नाही.

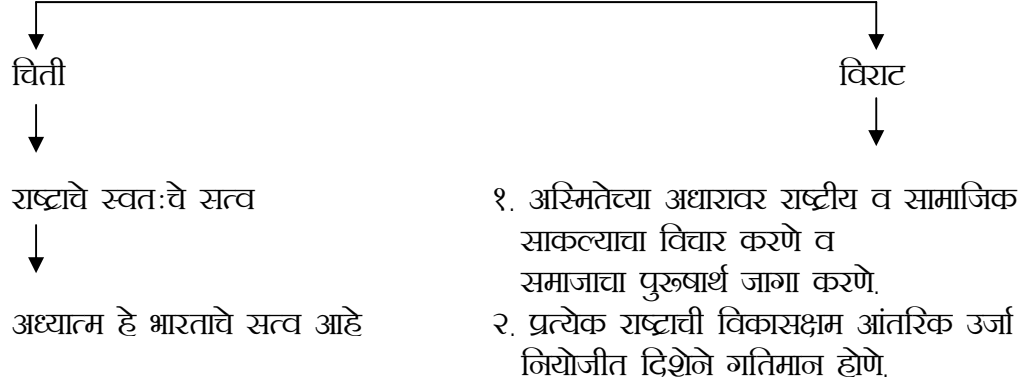
“हिन्दु तत्वज्ञानाचा युगानुकूल विचार” हा कांतीकारी विचार श्री. पंडीतजीनी मांडला आहे. त्याकरिता काही मार्गदर्शक तत्वेही त्यांनी सांगितली विशेषत्वाने हिन्दु तत्वज्ञानातील आश्रमव्यवस्थेचा युगानुकूल विचार त्याच प्रमाणे पुरुषार्थ संकल्पनेतून सामाजिक पुरुषार्था ह्या बाबतचे त्यांचे विवेचन हे अतिशय विचारप्रवण व कालानुरूप असे आहे. समाजाला व्यक्तीप्रमाणेच स्वतंत्र व्यक्तीमत्व असल्याने व्यक्तीमत्व व पुरुषार्थ बंध त्यांनी समाजाकरिता लागू केले आहेत.

एकात्म मानव विकास संकल्पनेची व्यापकता वरिल विवेचनावरून लक्षात येते पण हया संकल्पनेचा महत्वाचा भाग जो आहे तो म्हणजे भारतीय जीवन दृष्टीला युगानुकूल बनविणे. हया करिता श्री. पंडीतजीनी दैशिक शास्त्र - बट्टीसाह दुलधारीया हयांच्या पुस्तकातुन चिती आणि विराट हया संकल्पनाची मांडणी त्यांनी समाज संकल्पनेच्या संदर्भात केली. ती पुढील प्रमाणे

राष्ट्र संकल्पना

हयाच दृष्टीकोनातून हयापूर्वी केलेली समाजिक पुरुषार्थाची संकल्पनेचा विचार करून सामाजिक पुरुषार्थ जागविले ही काळाची गरज आहे. हिन्दु जीवन दृष्टीतील अशा अनेक संकल्पना आहेत त्याची काळानुसार पुनर्स्थापना करणे शक्य आहे.

एकात्म मानव दर्शन संकल्पनेतील निवडक भाग वरिल विवेचनात समाविष्ट करण्यात आला आहे हया लेखाचा दुसरा टप्पा हा प्रात्याक्षिकाचा आहे अर्थात शिक्षणाच्या माध्यमातून हे तत्वज्ञान कसे रुजविता येईल हा विचार महत्वाचा ठरतो कारण शिक्षण हे समाजपरिवर्तनाचे व अर्थातच सुसंस्काराचे साधन आहे. पण शैक्षणिक दृष्टीकोनातून वरिल तत्वांचा विचार करता श्री अरविंद लेले यांनी “एकात्म मानव दर्शन- चिरंतन हिन्दु “जीवन दृष्टी” -एक अध्ययन” हया पुस्तकात काही मुद्दे उपस्थित केले आहे. त्याचा आपल्याला प्रथम विचार करावा लागेल व त्यानंतर शिक्षणाचा विचार महत्त्वपूर्ण ठरेल हे मुद्दे पुढील प्रमाणे.

१. हिन्दु जीवन दृष्टीतील शाश्वत परिवर्तनीय तत्वाचा विवेक.
२. हिन्दु जीवन दृष्टीत शिरलेल्या प्रवृत्ती कोणत्या.
३. शाश्वताशी संबंध तुटल्यामुळे त्यात कोणत्या तृती निर्माण झाल्या.
४. वर्तमान काळात शाश्वत मूल्याची उपयुक्तता व परिवर्तनीय मूल्यांचे पुनर्स्थापना.
५. प्राचीन मूल्यांच्या आधुनिक परिभाषा.
६. नविन काळात अनुसरून कोणता नविन मूल्याचा समावेश करावा लागेल.

वरिल मुद्द्यांचे अवलोकन केल्यास एक बाब लक्षात येते की एकात्म मानव दर्शन हया दृष्टीकोनातून शिक्षणाचा विचार करायचा झाल्यास राष्ट्रीय चित्तीचा विचार तर करावाच लागेल हयाच सोबत विराटचा विचार महत्त्वपूर्ण ठरेल हे शिक्षणाचे ध्येय असेल व हया ध्येयाला अनुसरून व्यक्तीगत व सामाजिक समन्वयात्मक विकास हा महत्वाचा ठरेल. व हया समन्वयातून अखिल विश्वाच्या कल्याणाची भावना राष्ट्रीय अस्मितेची भावना, जागृत करणे, व्यक्तीचा “स्व” चा परिघ हा विस्तृत विशाल करणे ही आनुषांगिक ध्येय आपणास ठेवावी लागतील. आधुनिक विज्ञानाशी अध्यात्माशी सांगड घालणे मानवामध्ये सहअस्तीत्वाची भावना निर्माण करणे इत्यादी बाबींचा विचार महत्वाचा ठरतो. राष्ट्रचिंतन हया पुस्तकात श्री. पंडीतजींनी शिक्षणाबाबतचे आपले विचार मांडले आहेत ते म्हणतात “शिक्षणाच्या संबंध हा व्यक्तीशी आहे त्यापेक्षा जास्त तो समाजाशी आहे

शिक्षणशिवाय समाज संभवत नाही" समाजाची परिभाषा करतांना ते म्हणतात "मानवाच्या समुहात भौतिक बदल होत असतो परंतु असे असुनही जर त्या मानव समुहाची व्यवृतीत्व व चेतना जागृत असेल, नविन घटकांना जुन्या घटकाशी असलेल्या आपल्या संबधाचे ज्ञान असेल आणि जुन्या घटकांच्या जीवनाच्या अनुभूतीला जे आपली अनुभूती समजुन जे पुढे जात असतील तर त्याला समाज ही सज्ञा प्राप्त होते. केवळ व्यवृतीचा समुह म्हणजे समाज नाही तर भूतकाळातील संस्काराचे ग्रहण करून वर्तमानात ते उद्याच्या पिढीच्या हातात देऊन जर मानवसमुहाची चेतना जागृत रहात असेल तरच तो समाज ठरतो" समाजाबाबत हा राष्ट्रीय विचार श्री. पंडीतजीनी केला समाजातील हया अनुभव संकमण व चेतना जागृतीचा संबंध त्यांनी शिक्षणाशी लावला व शिक्षणाची अतिशय व्यापक परिभाषा दिली आहे.

शिक्षण :-

"जेव्हा मनुष्य आपल्या मागुन जन्मलेल्या माणसांना विभिन्न क्षेत्रातील सारभुत अनुभव प्रदान करतो तेव्हा त्या प्रकियेतुन निरंतर गतीमान अशा मानव समुहाची निर्मिती होते. त्याला समाज म्हणतात आणि अनुभव प्रसारणाच्या हया प्रकियेला शिक्षण म्हणतात.

श्री. पंडीतजीनी शिक्षणाचा संबंध हा समाजाशी जोडला एवढेच नव्हे तर समाजाची निर्मिती ही शिक्षणाशिवाय अशक्य आहे असा ही दृष्टीकोन त्यांनी मांडला. म्हणुन शिक्षणाचा प्रश्न हा सामाजिक दृष्टीकोनातुन पाहीला पाहीजे असे ते म्हणतात. शिक्षणाला ते ऋषी ऋण मानतात व हे ऋषी ऋण प्रत्येकाने फेडायलाच हवे. हया ठिकाणी आपल्या संस्कृतीचा अमोल ठेवा भावी पिढीच्या हातात देवुन ऋणातुन मुक्त होणे हाच त्याचा उदात्त भाव शिक्षणाच्या प्रति आहे. ज्ञान + प्रयत्न + अनुभव = ज्ञानसमृद्धी असे ज्ञानाबाबतचे समिकरण आपल्याला त्यांच्या विचारात आढळते आपल्या संस्कृतीतील असारभुत तत्वांचा त्याग करून सारभुत तत्वाचे संरक्षण कुशलतेने केले पाहीजे व त्यासाठी पुर्वजांकडुन प्राप्त झालेल्या संचित ज्ञानाला आत्मसात करून त्या तत्वांना सुबोध व युगानुकुल बनवतील अशा तज्ज्ञांची आवश्यकता त्यांनी स्पष्ट केली आहे. समाजाचा प्रत्येकच घटक हा अध्यापन कर्ता आहे. पण शाळेची अनिवार्यता त्यांनी सांगितली आहे.

शिक्षणाची माध्यमे :- पंडीतजीच्या मते शिक्षणाची माध्यमे तीन आहेत.

१. संस्कार
२. अध्यापन
३. स्वाध्याय

१. संस्कार :-

मानव हा अनुकरणशील आहे हया अनुकरणातुन संवेदना व सूचना प्राप्त होवुन मानवाच्या कियेा समर्थ बनतात व हयालाच सुसंस्कार म्हणतात अर्थात सुसंस्कार हे शिक्षणाचे माध्यम असल्याने मानवाच्या संपर्कातील प्रत्येक घटक हा शिक्षण प्रकियेचा घटक ठरतो.

२. अध्यापन व लोकशिक्षण :-

अध्यापन व लोकशिक्षण हयांचा सहसंबंध श्री. पंडीतजीनी जोडला आहे त्यामुळे आधुनिक परिभाषेत सांगावयाचे झाल्यास श्री. पंडीतजीनी औपचारिक शिक्षणाला महत्व दिलेच पण त्यापेक्षा कीर्तीतरी जास्त अनौपचारिक शिक्षणाला महत्व दिले आहे “केवळ लिपी भाषा ” हया मुळे शिक्षणाचा उद्देश पूर्ण होत नाही. जीवनाच्या प्रत्येक आश्रमात अध्ययन व अध्यापनाची क्रिया घडत असते. हयासाठी समाज, प्रसारमाध्यम इ. बाह्य घटकांचा अंतर्भाव सुध्दा त्यांनी अध्यापनात समावेश केला आहे.

३. स्वाध्याय :-

शिक्षणचे माध्यम स्वाध्याय हे आहे स्वाध्याय म्हणजे मानवाने स्वतःला केलेले अध्ययन. लिपीज्ञान आवश्यक आहेच पण त्याच सोबत मनन चिंतन हयानेही मानव ज्ञान प्राप्त करतो. स्वाध्याया वाचून ज्ञान तेजस्वी बनत नाही.

हया सर्वासाठी शालेय क्षेत्र :- शाळाबाह्य क्षेत्र हयांच्यात समन्वयात्मक भूमिका असायला हवी. संपुर्ण शिक्षणाचे भाषिक माध्यम हे स्वभाषा असावे कारण स्वभाषा ही स्वतःची अभिव्यक्ती आहे. ती मानवाला समाजाला एकमेकांपासून वाटत नाही. शिक्षणा बाबतच्या विवेचनावरून त्यांची जी दृष्टी लक्षात येते ती ही कि,

१. शिक्षण हे औपचारिक तसेच अनौपचारिक असावे.
२. शिक्षण हे समाजाभिमुख असावे व समाज शिक्षणाभिमुख.
३. शिक्षण हे संस्कृती संकमण, संस्कृती संवर्धन, संस्कृती रक्षणाचे साधन असावे.
४. शिक्षण ही समाजतर्गत अनुभव प्रसारणाची क्रिया आहे.
५. हया अनुभव प्रसारणाच्या क्रियेतून समाजाची गतिमानता राखता आली पाहिजे.
६. समाज निर्मितीसाठी शिक्षण आवश्यक आहे.
७. शिक्षणाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन हा सामाजिक हवा.
८. शिक्षणातून ऋषीऋण फेडण्याची भावना व्यक्तीच्या मनात हवी.
९. संस्कृतीतील सारभूत व असारभूत तत्वे हयाचा विवेक महत्वाचा आहे.
१०. असारभूत तत्वाचे काळानुसार पुनर्स्थापना महत्वाची आहे.
११. संस्कृती विवेक करणा-या तज्ञांची आज आवश्यकता आहे.
१२. समाजाचा पाया हा सुसंस्कार असायला हवा.
१३. समाजातील तसेच मानवाच्या संपर्कातील प्रत्येक घटक हा सुसंस्कारीत असण्याची खबरदारी प्रत्येकाला घ्यावी लागेल.
१४. केवळ ज्ञान प्राप्त करणे म्हणजे शिक्षण होत नाही. तर चिंतन व माननाची सवय व्यक्तीची वृद्धीजन करावी लागेल म्हणजेच त्या ज्ञानास समाजात स्थैर्य प्राप्त होईल ज्ञानाची रूजवणुक होईल.
१५. समाजाच्या प्रत्येक क्षेत्रात परस्पर अंतर्गत समन्वय निर्माण करावा लागेल ही बाब आपणास अमलात आणवी लागेल त्या साठी समाजात विसंगती शिरणार नाही ही खबरदारी तर घ्यावी लागेलच पण त्याचबरोबर समाजातील विसंगतीचे उच्चाटन कसे करता येईल हयाची ही खबरदारी घ्यावी लागेल.
१६. स्वभाषा, स्वराष्ट्र, हया बाबतच्या अभिमान हा प्रत्येकामध्ये कसा जागृत राहु शकेल हया साठी प्राथमिक स्तरापासूनच आपल्याला प्रयत्न करावा लागेल व त्यासाठी

शिक्षण हे सामाजिक वा पर्यायाने राष्ट्रीय असावे. स्वभाषा, स्वधर्म, स्वदेशी, व स्वतंत्र ह्या स्व वर शिक्षणाची इमारत उभी करावी लागेल.

१७. प्राचिन साहित्य कला वाङ्मय, तत्वज्ञान, मूल्य, ज्या ज्या बाबी ही संस्कृतीशी निगडित आहेत त्याचा युगानुकूल मांडणी करण्यासाठी आता तज्ज्ञांना कार्य सोपवावे लागेल.

१८. वर्तमान कालीन पिढीमध्ये सुध्दा संस्कृतीविवेकाचे सामर्थ्य निर्माण करावे लागेल.

१९. राष्ट्रीय सत्य आणि राष्ट्रीय अस्मीता हाच शिक्षणाचा पाया असेल.

२०. शिक्षणातून राष्ट्राची समाजाची आंतरिक उर्जा ही गतिमान ठेवण्याचे सामर्थ्य आजच्या पिढीत निर्माण करावे लागेल तरच उज्वल भविष्याची आपण कल्पना करू शकू.

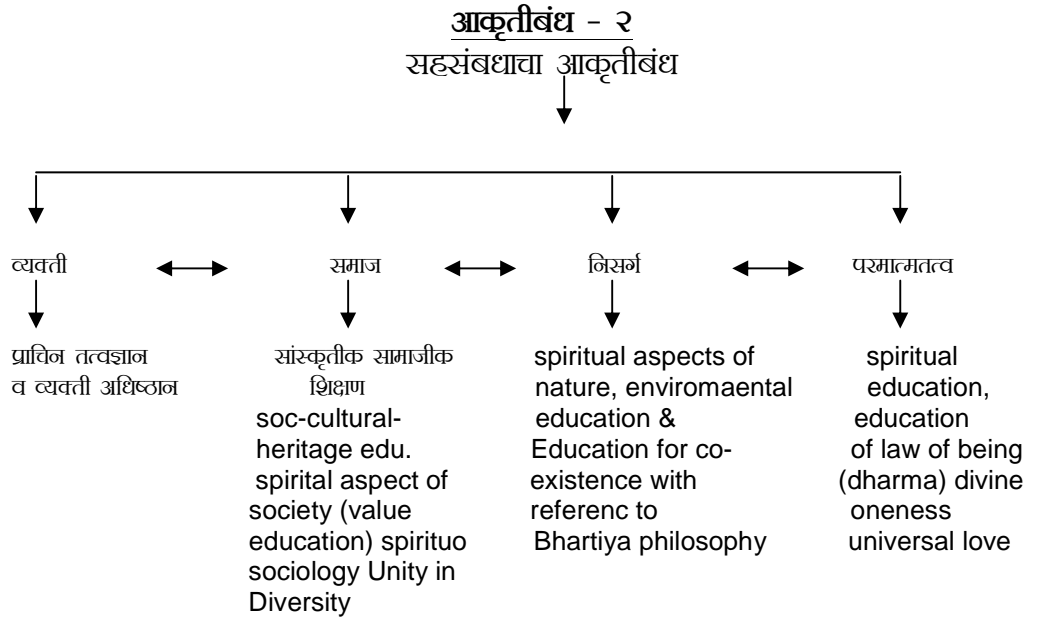
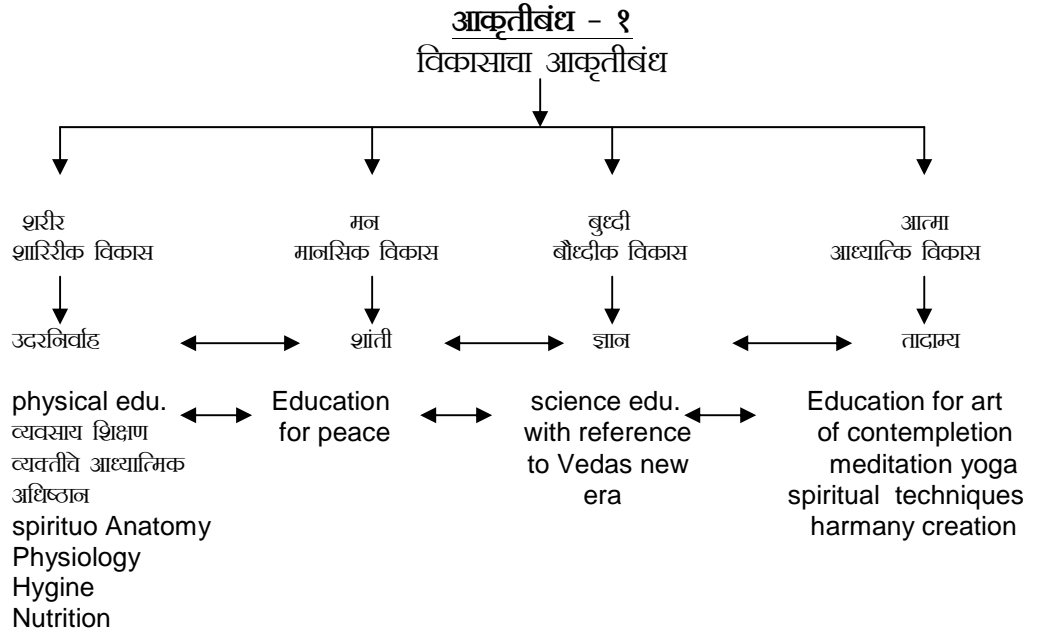
२१. भारतीय तत्वज्ञानातील आश्रमव्यवस्था, पुरुषार्थ संकल्पना यासारख्या संपल्पनांना सामाजिक रूप द्यावे लागेल.

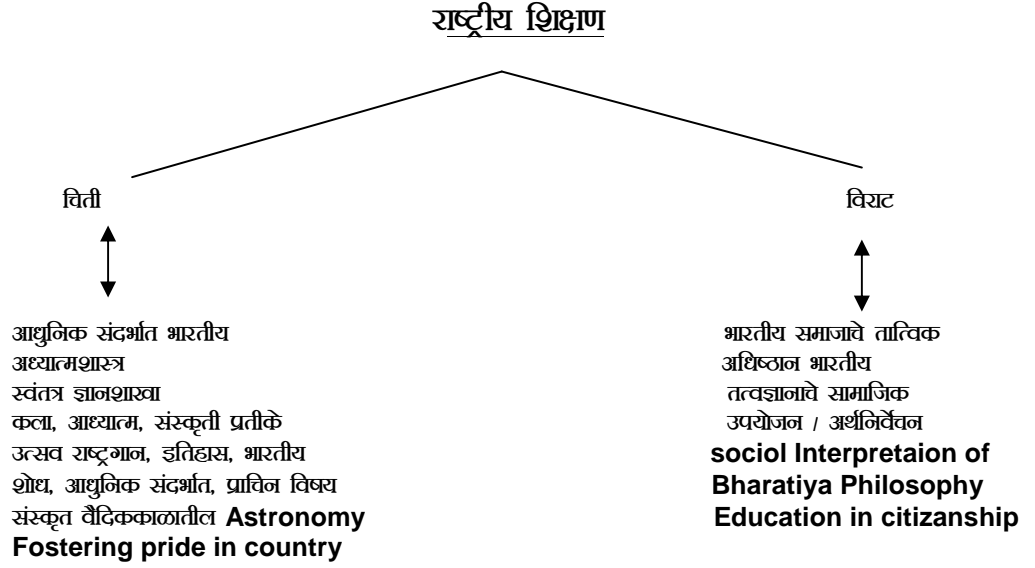
२२. स्त्री शक्तीने आपली मातृशक्तीचे संरक्षण केले पाहिजे. तसेच स्त्री पुरुषांची आपआपल्या कार्यात समन्वय प्रस्थापीत करायला पाहिजे आपआपल्या भूमिका योग्य निभाव्याला हव्यात.

२३. ध्येय निष्ठ सेवाव्रती तत्वनिष्ठ राष्ट्रभक्त शिक्षकांची निर्मिती तर महत्वाची ठरतेच पण त्याच सोबत आश्रमशाळा, निवासी शाळा ज्यात एक आदर्श वातावरण असेल अशा आश्रम शाळांची निर्मिती महत्वाची ठरते.

२४. अशा शाळा व अभ्यासक्रमाची निर्मिती महत्वाची ठरते ह्यात वरिल सर्व बाबींचे प्रतियेळ असेल.

वरिल मुद्यांचे अवलोकन केल्यास एक बाब लक्षात येते की एकात्म मानव दर्शन ह्या दृष्टीकोनातून शिक्षणाचा विचार करायचा झाल्यास **Education for formation of Integreted Human** साठी राष्ट्रीय चिंतीचा विचार तर करावाच लागेल ह्याच सोबत विश्वाचा विचार महत्वपूर्ण ठरेल हे शिक्षणाचे ध्येय असेल व ह्या ध्येयाला अनुसरून व्यवतीगत व सामाजिक समन्वयात्मक विकास हा महत्वाचा ठरेल. व ह्या समन्वयातून अखिल विश्वाच्या कल्याणाची भावना राष्ट्रीय अस्मितेची भावना, जागृत करणे, व्यक्तीचा “स्व” चा परिघ हा विस्तृत विशाल करणे ही आनुशांगिक ध्येय आपणास ठेवावी लागतील. आधुनिक विज्ञानाशी अध्यात्माशी सांगड घालणे मानवामध्ये सहअस्तीत्वाची भावना निर्माण करणे ह्या शिक्षणाची पुरक ध्येय ठरवावी लागतील सर्वात महत्वाचे हिन्दु जीवनदृष्टी ही जीवनपध्दती बनायला हवी. ह्या साठी शिक्षणाचा एक व्यापक आराखडा बनायला हवा. त्याचे छोटे प्रारूप पुढे सुचविण्यात येत आहे. ही योजना आकृतीबंधास अनुसरून देण्यात येत आहे.

वरिल उभ्यासकमांचा विचार हा बालकाच्या लहान वयापासुनच आपल्याला करता येईल. कारण एका ठिकाणी असे नमुद करण्यात आले आहे की "It is easier to build a child than it is to Repair an adult"

वरिल सर्व घटकांना अनुसरून मग शिक्षक प्रशिक्षणाचा सुध्दा आपल्याला विचार करावा लागेल शिक्षकाची "Teacher as a Intergreted Human Builder" हया संकल्पनेस अनुसरून शिक्षक प्रशिक्षण योजना त्याला आनुषांगीक अध्ययन अध्यापन पध्दती हया सर्वांचा विचार पर्यायाने येईल. शिक्षकाचा प्रथम हा दृष्टीकोन विकसीत होणे गरजेचे ठरेल What I teach is what I know and What I educate is What I am अर्थात शिक्षकाला भारतीय अध्यात्म तत्वज्ञान हयाचा आदर तर असावाच पण त्याच सोबत त्याचे आचरण ही त्यानुसार असावे. तसेच त्याच्यात राष्ट्रीय भावना प्रखर असावी.

शालेय कार्यनीती :-

शाळेच्या स्तरावर विचार केल्यास शाळेचे मिशन व्हीजन हे राष्ट्राच्या आंतरिक उर्जेशी निगडीत असावे ethos शी निगडीत असावे व त्यानुसार शिक्षक प्रशिक्षण हे एकात्म मानव दर्शनाच्या संदर्भात त्रिस्तरीय ठेवण्यात यावे. knowledge – skill – attitude हे तीन स्तर होय. शाळेची कार्यनीती आखण्यात यावी. एवढेच नाही तर त्या कार्यनीतीच्या पुनर्लोकनाची व्यवस्थाही शाळामधुन उपलब्ध असावी. शाळेच्या कार्यात सुध्दा एकात्मता असावी अर्थात प्रत्येक स्तरावर शाळेचे कार्य हे एकात्मिक स्वरुपाचे असावे जेणे करून बालकाचा एकात्मिक विकास होण्यास मदत होईल. हया शालेय व्यवस्थेत शाळा, शिक्षक समाज हया सर्वांमध्ये परस्पर सहकार्याची भावना वृध्दीगत करणे आवश्यक ठरेल केवळ शाळांचाच विचार महत्वाचा नाही तर school activity चा ही विचार महत्वाचा ठरतो. त्या अनुषंगाने educational partership अर्थात,

Teacher – parent, school – society, spiritual Institution अशा भागीदारी अतिशय महत्वपूर्ण ठरतात.

पालक उद्बोधन वर्ग :-

पालक उद्बोधन हा उपक्रम ह्या साठी उपयुक्त ठरेल अर्थात आजच्या धकाधकीच्या काळात हे शक्य आहे का? एक शिक्षक म्हणून मला असे वाटते की आपल्या पाल्यांवर संस्कार करायचे म्हणजे नेमके काय करायचे, पाल्याचा विकास घडवून आणायचा म्हणजे काय करायचे? ह्याचे शास्त्रशुद्ध प्रशिक्षण देण्याची गरज आज निर्माण झाली आहे आपल्या पाल्याचा प्रवेश शाळेमध्ये टिकवून ठवण्यासाठी हे उद्बोधन करणे अनिवार्य आहे असे बंधन जर पालकांवर टाकण्यात आले तर ही बाब शक्य आहे. पालकारिता सुध्दा पुनर्लोकन प्रणाली विकसित करता येईल उद्बोधनाची पुनर्लोकनाची जबाबदारी विविध अध्यात्मिक संस्थाकडे सोपविता येईल.

वरिल सर्व बाबींचा नव्याने विचार करावा ही काळाची गरज आहे. ह्या बाबींची सुरवात हा कदाचित प्रारंभ बिंदु ठरू शकेल पण त्यातून आजच्या पिढीला आकार येईल पर्यायाने उद्याच्या राष्ट्राला आपण आकार देवू शकू. व हे आपल्यालाच करायचे आहे.

! हरी ओम !

पंडीत दिनदयाल उपाध्याय - एकात्म मानव
दर्शन व शैक्षिक चिंतन

प्रा.डॉ. सौ वसुधा विनोद देव,
शासकीय अध्यापक महाविद्यालय,
अकोला.